

Sivistyksestäkö demokratian pelastus?

JYRKI HILPELÄ

Käsillä oleva antologia on Svenska folkskolans vänner -yhdistyksen avaus keskusteluun sivistyksen tehtävästä ja merkityksestä nyky-yhteiskunnassa. Kirja pyrkii edistämään rakentavaa dialogia vastapainona polarisaatiolle ja populismille. Kirjan toimittaja on Åbo Akademin tutkija Jonas Ahlskog. Toimittajan lisäksi kirjoittajia on kaikkiaan yksitoista. Pääosin kirjoittajat ovat suomalaisia tutkijoita ja kulttuurivaikuttajia, mutta joukkoon mahtuu myös edustajat Ruotsista ja Tanskasta.

Jonkin aikaa unohduksissa ollut sivistys on noussut akateemiseen keskusteluun pitkälti demokratian kompuroinnin myötä. Kun vielä jokin aika sitten luulimme, että demokratia on itsestään selvä päämäärä maailman kaikille maille, on mainittu käsitys osoittautunut toiveajatteluksi. Saimme todistaa, miten muun muassa demokratian mallimaana esiintyneessä yhteiskunnassa vaalitulokset kiistettiin ja vallanvaihto pyrittiin estämään väkivaltaisella vyörytyksellä. Toisessa suurvallassa demokratia on tarkoituksella tukahdutettu kuitenkin kulissit säilyttäen. Demokratian ydintä on vapaa mielipiteiden vaihto yleisistä asioista. Suomessa keskustelua sinänsä

käydään aktiivisesti monenlaisilla foorumeilla, mutta usein tyyllillä, joka herättää hämmennystä ja ahdistusta. Osa keskustelijoista vetäytyy, koska he eivät halua osallistua moiseen mutapainiin. Ei ole mieltä ylentävää kohdata toistuvasti kaunaa, trolloamista, valheiden levittämistä, paranoidista epäluuloa, pelon lietsontaa, vastapuolen nolaamista ja kamppaamista. Tämä ei ole sitä, mitä Kant tarkoitti ”julkisella järjen käytöllä”, siis lehtikirjoittelua, jonka rajoissa kansalainen esittää perusteltuja kriittisiä kannanottoja. Jürgen Habermasin ”ideaalisen puhetilanteen” valossa nykykeskustelun vääristyneisyys tulee näkyviin koko mitasaan: ideaalitulanteessa osallistujat tavoittelevat vilpittömästi totuutta ja toimivat täsmälleen samoin ehdoin.

Olisiko sivistyksestä rämettyneen demokratian korjaajaksi? Mutta mitä sivistys on ja miten se toimii yhteiskunnassa?

Sivistys ei ole viime vuosien keksintö. Sivistyksen kaltaisia merkityssisältöjä on esiintynyt aina antiikin Kreikasta lähtien – ehkä aikaisemminkin. Birgit Schaffar muistuttaa seuraavista: Kreikkalainen ”paideia”, johon myös nyt käsillä olevan kirjan nimi viittaa, tarkoitti ihmi-

Jonas Ahlskog (toim.)
Människans allsidiga utveckling
Essäer om bildningens betydelse
i tjugoförsta århundradet
Skrifter utgivna av Svenska
folkskolans vänner, volym 230,
2021

sen kaikkien puolien kehittämistä. Keskiajalla ”artes liberales” -opinnot antoivat opiskelijoille kypsytyksen opintoihin muissa tiedekunnissa. Kun ihminen ajateltiin ”Jumalan kuvaksi”, annettiin henkiselle kasvulle suunta ja raja-arvo. Saksalaisessa kulttuurissa syntynyt Bildung-ajatus liitti toisiinsa elementtejä, joiden keskinäinen suhde on ilmeisen jännitteinen. Bildung ammensi Lene Andersenin mukaan sekä valistuksesta että valistuksen vastaliikkeestä. Olemme siis tekemisissä rikkaan ja moni-ilmeisen tradition kanssa pyrkiessämme hahmottamaan sivistystä

Sivistys pakenee määrittelyä, jonka varassa se olisi erotettava suljetulla viivalla muista ilmiöistä. Käsite on avoin. Toiminnan arvioinnissa tavallinen panos-tuotosmalli ei mitattavaa suuretta hakiessaan tunnista sivistystä. Sivistyksen päämäärä ei ole etukäteen annettu, vaikka se on suuntautunut. Kysymys on

prosessista, jossa päämäärä määritetty askel askelelta uudelleen. Birgit Schaffar korostaa sivistyksen eroa koulutuksesta: koulutus on etukäteen tarkoin määrättyä. Se noudattaa suunnitelmaa, jossa muun muassa tavoitteet, sisällöt, menetelmät ja institutionaaliset puitteet on kiinnitetty. Vaikka sivistys ja koulutus ovat eri asioita, on niiden välillä kuitenkin jonkinlainen suhde. On tapana puhua ”koulusivistyksestä”. Onko se sivistystä, mikäli se perustuu vain koulussa opitulle? Onko sivistys jotakin enemmän?

On ilmeistä, ettei sivistystä voi palauttaa määrättyihin tiedollisiin sisältöihin. Luettelo kirjailijoista, filosofeista, säveltäjistä, arkkitehdeistä, jotka tulisi tuntea käydäkseen sivistyneestä, ei osu maaliin. Antologian kirjoittajat antavat ymmärtää, että sivistys on jotakin syvempää ja laaja-alaisemmin ihmistä koskevaa. Sivistys on kokonaisvaltaisesti läsnä sivistymään pyrkivän ihmisen ajattelussa ja toiminnassa. Sivistys läpäisee koko hänen persoonansa. Göran Torrkullan mukaan kysymys sivistyksestä on moraalinen: mitä ihmisarvoinen elämä meiltä vaatii sekä yksilöinä että yhteiskuntana. Birgit Schaffarin tapaan sivistyksen voi ajatella jatkuvaksi kysymiseksi. On tärkeää esittää oikeita kysymyksiä. Kysymisen keskiössä ovat hyvän elämän ehdot. Sivistynyt on se, joka osoittaa hyvää arvostelukykyä etsittäessä hyvän elämän ehtoja. Kun ehdoista keskustellaan yleisellä tasolla, on kysymys politiikasta.

Hyvän elämän ehdoista puhuttaessa ei ekologista näkökulmaa voi sivuuttaa. Ann-Christin Furu toteaa, että olemme astuneet antroposeeniseen maailmankauteen: luonnon oloja planeetallamme muokkaa-

vat nyt olennaisesti ihmisen toimet. Se asettaa ihmiselle vastuun luonnon tilasta ja kehityksestä. Olemmeko kypsiä tämän vastuun kantajiksi? Tosiasioita on tarjolla riittävästi, eivät tutkijat tietoa pimitä. Olisiko niin kuten Björn Wallén huomauttaa, että kysymys ei ole niinkään tiedon puutteesta kuin puuttuvasta emotionaalista ja moraalista kypsydestä? Maria Joutsenvirran mukaan elämämme ei enää voi perustua luonnon alistamiselle ja luonnon tunnottomalle hyväksi käyttämiselle. On luovuttava instrumentaalisesta (sadistisesta) luontosuhteesta: ihmisen on rakennettava uudeen sekä luontosuhteensa että itseymmärryksensä. Teesi kuulostaa tutulta. Eivätkö jo frankfurtilaiset Horkheimer, Adorno ja Marcuse vaatineet samaa? Edessä on Joutsenvirran mukaan suuri elämäntavan muutos. Kilpailu, suorittaminen ja aineellinen kuluttaminen eivät saa olla ihmiselämän määrääviä piirteitä. Tilalle astukoon sosiaalinen rikkaus. Nautitaan toiminnoista, joissa jokainen voi kokea yhdenvertaisuutta, keskinäistä huolenpitoa ja luottamusta. Uutta elämänmuotoa rakennetaan kollektiivisella luovalla toiminnalla. Mielessäni kysyin, tapahtuuko muutos kapitalistisen tuotantotavan sisällä vai heitetäänkö sekin yli laidan. Kun mennään näin pitkälle perusteisiin, on otettava kantaa myös demokratiaan: onko demokratia juuri se poliittinen järjestys, joka vie ihmiskunnan läpi ilmastokriisin?

Jonas Ahlskog muistuttaa, ettei sivistyminen ole samaa kuin sosiaalistuminen tiettyyn yhteiskuntaan. Oman yhteisön arvostusten ja uskomusten omaksuminen tapahtuu automaattisesti ja ohi tietoisuuden. Sivistymi-

nen sen sijaan edellyttää etäisyyden ottamista, kriittistä arviointia ja sitten tietoista hyväksymistä tai hylkäämistä. Sivistys on vapautumista sovinnaisista käsitteistä ja samalla henkilökohtaista vastuun ottoa siitä, mihin uskoo. Kun sivistys vaatii radikaalia välien selvittelyä suhteessa siihen, mihin aikaisemmin on kasvanut, tekee sivistyminen Ahlskogin mukaan ”kipeää”, eikä siihen ryhdytä mukavuudenhalusta. Tinkimättömän itsekritiikin vaatimus on myös filosofian ydintä: muistettakoon vain Sokrateen sinnikäs kysyminen ja Kantin kolme suurta ”kriittikkii”.

Meidän aikana on tullut tavaksi nähdä sivistys osana demokratian infrastruktuuria. Näin vastaansanomattomasti demokratian puolella ei sivistys suinkaan aina ole ollut. Sekä Kristensson Ugglan että Bohlin ja Burman muistuttavat, että Bildungin nimeen vannonut saksalainen porvaristo teki sivistyksestä erottelukriteerin: kansa jaettiin ”sivistyneisiin” ja ”sivistymättömiin”. Sivistyksestä tuli osa identiteettiä, se oli luokkaylpeyden lähde. Se perusteli etuoikeutetun aseman yhteiskunnassa. Ajatus, että sivistys kuuluu kaikille, oli pois suljettu. Sivistyksestä osattomaksi jätettiin myös siirtomaiden kotoperäinen väestö. Sen katsottiin olevan ylipäänsä kykenemätön sivistyksen vastaanottamiseen. Linda Bäckman esittää artikkelissaan hätkähdyttävän kysymyksen: missä määrin meidän ja muiden ”sivistysmaiden” kotouttamisohjelmissa esiintyy kolonialistisen ajattelun jäänteitä? Ilmenevätkö ne ei-valloituksen kohdalla erityisinä odotuksina ja oletuksina?

Kun porvaristo voimansa tunnossa kaappasi sivistyksen it-

selleen, syntyi alempien luokien keskuudessa etenkin Pohjoismaissa eräänlainen vastinpari, kutsuttakoon sitä kansansivistykseksi. Niin Ahlskog kuin Bohlin ja Burmankin käyvät läpi tuon liikkeen vaiheita. Liikkeen ajatuksena oli pyrkimys omista lähtökohdista kartuttaa työn ohessa tietoja eri elämänaloilta. Liike sai konkreettisen muodon opintopiireinä, kansanopistoina, kirjastoina, työväenopistoina. Se loi työväestössä uudenlaisia identiteettiä, tunnetta kuulumisesta kansakuntaan ja uskoa omiin vaikutusmahdollisuuksiin. Olof Palmen väitetäänkin sanoneen, että Ruotsi on opintopiiridemokratia. Kansansivistys jäsenyi keskeisellä tavalla osaksi demokratiaa.

Jos sivistys on muun muassa hyvää arvostelukykyä, emotionaalista ja moraalista kypsyyttä punnittaessa hyvän elämän ehtoja sekä vapautta kapeuttavasta itsekeskeisyydestä, on sivistys ilman muuta keskeinen demokratian rakennuspuu. Mutta mitkä ovat esteet ja edistäjät suhteessa sivistykseen? Göran Torrkulla ei jää kirjoittajien joukossa yksin todetessaan, että olemme itse suurin este sivistymisellem-

me. Askel oikeaan suuntaan on silloin rehellinen itsetutkiskelu ja itsekritiikki. On myös muistettava, että ihminen tulee ihmiseksi vain yhdessä toisten kanssa. Individualistinen itsensä toteuttaminen muista piittaamatta on harhaista. Yhteys toisiin edellyttää vapaata ja ennakkoluulotonta dialogia. Dialogiin tulisi ryhtyä valikoimatta eri leireihin kuuluvien ihmisten kanssa – niin epämukavalta kuin se kuulostaakin.

Jonas Ahlskog painottaa todellisen sivistyksen tekevän kipeää. Se haastaa itseymmärryksemme, maailmankuvamme, normimme, arvostuksemme. Tarvitsemme instituutioita, jotka ravistelevat uskomuksiamme ja rohkaisevat itsenäisiin kannanottoihin. Onko sellaisia instituutioita? Yliopiston ahdas hyötyhakuisuus ei suosi kriittistä ajattelua. Bengt Kristensson Uggla näkee kuitenkin humanistiset opinnot poikkeuksena: ne harjaannuttavat moniulotteiseen ajatteluun ja älyn liikkuvuuteen. Tiukasti ammattiin tähtääviin teknis-kaupallisiin opintoihin liitettyinä ne voivat hyvinkin laajentaa perspektiiviä, mutta niiden merkitys lienee vielä

pitkälti tutkimaton. Vapaan sivistyksen sektori työväenopistoi-
neen järjestää nykyisin rentouttavaa vapaa-ajan ohjelmaa kulloisenkin kysynnän mukaan. Se uusintaa työvoimaa vailla kriittistä panosta. Yleissivistävällä koululla on kunnianhimoinen opetussuunnitelma, mutta ehtiikö se monilta muilta tehtäviltään edistää sivistymistä? Sivistysinstituutioiden läpikäymisen on tähän asti tuottanut vesiperän.

Jäljellä on kuitenkin vielä yksi, joka ansaitsee lähemmän tarkastelun. Tarkoiton taidetta eri muodoissaan. Taide koskettaa aistejamme, älyämme, tunteitamme. Taide muokkaa monella tasolla sekä harjoittajaansa että taiteen vastaanottajaa. Kirjassa taide ei ole paljon esillä lukuunottamatta Ylva Pereran pohdiskelua.

Kirjan artikkelit muodostavat varsin monipuolisen ja ajatuksia herättävän kartoituksen hankalasta mutta tärkeästä kohteesta. Tenttikirjana se on opiskelijalle ehkä liian vaativa, mutta mainio teos seminaarissa tai opintopiirissä käsiteltäväksi.

Mukavuustalouden suunta

MATTI VIRTANEN

Osmo Soininvaara on jo vuosikymmeniä ollut itsenäisimpiä poliittisia ajattelijoitamme. Hän on jakanut vasemmiston kannattaman arvoperustan tasa-arvoisesta hyvinvointivaltiosta, mutta kannattanut markkinavoimien

maksimaalista hyväksikäyttöä tässä pyrkimyksessä. Johtoajatus on kuulunut näin: markkinat ovat hyvä renki, mutta valtion pitää olla isäntä. Markkinoiden pitää antaa toimia itsenäisesti, mutta valtion pitää oh-

Osmo Soininvaara
2020-luvun yhteiskuntapolitiikka
Teos, 2021